

Mejra Softić¹

KARAKTERISTIKE LEKSIKOLOŠKIH ISTRAŽIVANJA KOD ARAPA– HISTORIJSKA PERSPEKTIVA I SAVREMENI ARAPSKI JEZIK

Sažetak

Leksikologija i leksikografija se ubrajaju u tradicionalno najrazvijenije lingvističke discipline kod Arapa. Briga za očuvanjem čiste književne leksičke građe bila je veoma izražena još u predislamskom periodu. Već u prvim stoljećima ekspanzije islama, leksika književnog arapskog jezika je prikupljena i inkorporirana u rječnike najrazličitijih uređenja. Arapski jezik obuhvata leksiku koja je po svom porijeklu zajednička svim semetskim jezicima i koja, katkad, seže u period od prije 2.500. godina p.n.e., veliki broj leksema iz aramejskog jezika, leksiku iz indoevropske grupe jezika prilagođenu gramatičkim obrascima ovog jezika. Filološkim kompariranjima je utvrđeno da leksika predislamske poezije, arapskih rječnika i leksika u časnom Kur'anu pripadaju različitim razvojnim periodima.

Struktura arapske leksike počiva na konsonatskom principu gdje korijen lekseme čine samo konsonanti koji nemaju svoje samostalno značenje, ali u kombinaciji sa vokalima i afiksima grade osnove sa upotrebljivim oblicima i značenjem. U arapskom jeziku postoje četiri modela leksičkog obogaćivanja, a to su: analogija, kao jedna od glavnih tendencija u historijskom razvoju jezika općenito; derivacija, kao temeljni model gramatičko-leksičkog razvoja arapskog jezika sa svojim podvrstama: jednostavna derivacija, metateza i transformacija korijena, te kontaminacija i arabizacija kao modeli koji zbog svojih osobenosti zadobijaju na značaju u novije vrijeme.

Ključne riječi: leksikologija, leksikografija, leksička građa, leksem, struktura leksike, analoška derivacija, derivacija iz arapskog korijena, metateza, arabizacija i interferiranje stranih leksema

¹ Docent, Islamski pedagoški fakultet u Zenici, mejra1967@gmail.com

1. UVOD

Kao općelingvistička disciplina koja ulazi u sastav mikrolingvistike ili lingvistike u užem smislu, leksikologija izučava leksičke jedinice i leksički sastav nekog jezika. Pod leksičkom jedinicom se podrazumijeva leksema, odnosno riječ kao jedinica leksikona, sveukupnog vokabulara jednog jezika sa svim njezinim gramatičkim oblicima i mogućim frazeološkim proširenjima (Bugarski, 1996:199). Leksikologija, dakle u fokus svog interesovanja stavlja riječ(i) nekog jezika i nastoji da prouči i utvrdi kako one nastaju i kako se razvijaju, da opiše njihovu vanjsku i unutarnju strukturu, da otkrije odnose koji postoje među jedinicama rječničkog blaga, kao i da protumači njihovu upotrebu u različitim komunikacijskim situacijama (Melvinger, 1984:2), zbog čega se nalazi u veoma tijesnom odnosu sa morfologijom i sa semantikom koja se, proučavajući značenjsku stranu leksičkih jedinica, smatra odjeljkom leksikologije.

Imajući u vidu činjenicu da se rezultati leksikoloških istraživanja koriste u leksikografiji koja se slobodno tumači kao *primijenjena grana leksikologije* i koja je kod Arapa, još u prvim stoljećima po objavi islama, zbog različitih modela kompiliranja leksičke građe, njezinog obima, raznolikosti, te raznovrsnosti i brojnosti rječnika koji su se pojavljivali, prerasla u svojevrsnu umjetnost u uređivanju jezičke građe, kao i činjenicu da je leksika područje komplementarno gramatici ('Abd al-Wāḥid, 2007:180), oblasti kojoj su Arapi oduvijek poklanjali ogroman značaj i ponosili se njome, nesumnjivo je da su leksikološka istraživanja bila i ostala u fokusu interesovanja arapskih lingvista. Ovo je interesovanje uvjetovano i činjenicom da je arapski jezik poznat kao jezik sinonimije i polisemije, ogromnih izražajnih mogućnosti, jezik neiscrpnog vokabulara za koji je još al-Ḥalīl ibn Aḥmed ustvrdio, a savremene studije pokazale tačnim, da broji oko dvanaest miliona riječi od čega je u upotrebi oko osamdeset hiljada (Šubḥī, 1989:168). Ovome bi, svakako, trebalo dodati i činjenicu da je arapski jezik poznat kao *luġa al-ištiqāq*, u prevodu *jezik derivacije* koja oduvijek i služi kao osnovni model leksičkog obogaćivanja kod Arapa. Posmatrano u domenu doprinosa razvoju opće lingvistike u svijetu, Arapi su najveći doprinos dali upravo u oblasti derivacione morfologije.

U našim školama i na fakultetima gdje se uči ili studira arapski jezik, pa čak i u orijentalističkoj literaturi, veoma se malo

ili nikako govori o arapskoj leksikologiji (*'ilm al-mufradāt*) i specifičnim obilježjima arapskih leksema.² O njihovoj se strukturi govori u domenu morfologije, o porijeklu se govori u domenu historije jezika, tako da ne postoje zasebne publikacije koje tretiraju problem arapske leksikologije kao zasebne lingvističke discipline. Ovim radom nastojimo ukazati na najznačajnije rezultate opsežnih leksikoloških istraživanja kod Arapa koji se odnose na porijeklo i razvoj arapske leksike, njezina strukturalna obilježja, naročito akcentirajući klasične i savremene modele leksičkog bogaćenja arapskog jezika što bi, barem donekle, trebalo pomoći u produblivanju saznanja o ovoj lingvističkoj disciplini kod Arapa.

2. PRIKUPLJANJE I VALORIZOVANJE LEKSIČKE GRAĐE KAO PRVA AKTIVNOST ARAPSKIH JEZIKOSLOVACA

Iako se prve aktivnosti Arapa u domenu jezičkih istraživanja vezuju tek za početak sedmog stoljeća i pojavu islama, činjenica je da su oni i u periodu koji je umnogome prethodio Objavi jezički bili veoma osviješteni i zaokupljeni brigom očuvanja čistote dijalekta plemena Qurayš. Dijalekt ovog plemena je već tada bio prepoznat kao zasebna naddijalekatska forma, u tom vremenu izrasla u književni jezik, jezik predislamske poezije, književnih nadmetanja, oratorskih umijeća i postala nadaleko poznata kao jedinstveni obrazac čistote i ljepote arapskog jezika. Tako će 'Abū Naṣr al-Farābī za Qurejše kazati da su oni :"(...) među Arapima bili najodabraniji narod zato što je njegova **leksika** najčišća, najlakša za izgovor, najljepša za uho i najjasnija za izražavanje misli" (Naṣṣār, 1988:13). Kao potvrda njihove brige za zdravi opstanak i

² Sve do početka dvadesetog stoljeća postojalo je nekoliko termina koji su se tradicionalno upotrebljavali za oznaku ove naučne discipline, a najstariji je termin *علم اللغة* pod kojim se podrazumijevala leksička građa i određivanje njezine semantike, zatim termin *فقه اللغة* koji se prvi put upotrebljava u IV st. po Hidžri (kada je Ibn Fāris svoje djelo naslovio *فقه اللغة (الصاحبي في فقه اللغة)*) i odnosio se na utvrđivanje leksike arapskog jezika i njezine semantike, njezino klasificiranje po temama i istraživanja u tom pogledu. Nešto kasnije kod jezikoslovaca se koristio termin *علم اللغة*, a podrazumijevao je proučavanje leksičke građe, njezino predmetno klasificiranje uz semantičko istraživanje, odnosno njezino zapisivanje u rječnike, leksikone i različite rukopise. Postojao je i drugi termin kojeg su neki autori uveli kao oznaku za izučavanje semantike leksičke građe, a to je *علم من اللغة* (Hiġāzī, 1973).

razvoj ovog jezika, a naročito njegove čiste leksike, koja je i u to vrijeme bila pod sporadičnim utjecajem perzijskog i grčkog jezika, može poslužiti činjenica da su imućni i plemeniti Arapi slali svoju djecu da odrastaju ili među beduinima koji su živjeli u oblastima čistih dijalekata, ili uz pjesnike sigurni da će na taj način ovladati ovim visokovrijednim jezikom. Pojavom i širenjem islama, tačnije, u drugom stoljeću prema Hidžri, kod Arapa se javljaju i prva ozbiljna promišljanja o jezičkoj problematici. U početku, ona su bila uslovljena prvenstveno potrebom ispravnog razumijevanja i tumačenja teksta časnog Kur'ana, a zatim i činjenicom da se arapski jezik u novoosvojenim oblastima miješao sa novim dijalektima ili potpuno stranim jezicima i na taj način trpio njihov utjecaj. Taj utjecaj se ogledao u pojavi nepravilnosti (*laḥn*) koje su se manifestirale kroz oslabljivanje izgovora određenih arapskih konsonanata (*laḥn maḥāriḡ al-ḥurūf*), promjene strukture sintagmi i rečenice (*al-laḥn at-tarkībī*), zanemarivanje fleksivnih nastavaka (*al-laḥn al-'i'rābī*), a naročito interferiranje velikog broja leksema stranog porijekla (Naṣṣār, 1988).

U nastojanju da svoj književni jezik i jezik Objave sačuvaju od ozbiljnih grešaka i stranih primjesa, arapski učenjaci odlaze u udaljene pustinje među beduine i određena plemena, čuvare čistog arapskog jezika, s ciljem prikupljanja izvorne arapske leksike, zapisivanja poezije i književnog naslijeđa.³ Karakteristika ovog procesa prikupljanja jezičke građe jeste da on nije bio u formi pokušaja da se zabilježe aspekti jezičkog života kod govornika arapskog jezika ili da se istraže aspekti jezičke raznovrsnosti na Arabijskom poluostrvu. Naime, težilo se za istraživanjem čistih, ispravnih formi, čiste leksike i to kod onih arapskih plemena koja su se u upotrebi svog jezika približavala traženom jezičkom nivou - standardima književnog arapskog jezika (*al-luḡa al-fuṣṣḥā*). U svom izboru plemena i beduina kao prenosilaca čiste leksike koji su uočili da jezikoslovci veliku pažnju posvećuju istraživanju njihovog jezika te su zbog toga odlazili u gradove, naročito Basru i Kufu i tu prodavali svoju leksičku građu, Arapi su se pridržavali temeljnog načela da ne zapisuju leksiku domicijelnog (gradskog)

³ Kao najpoznatiji arapski učenjaci koji su jedan period živjeli među ovim arapskim plemenima i od njih usvajali čisti arapski jezik spominju se 'Abū al-'Aswad ad-Du'alī, 'Abū 'Amr ibn al-'Alā', al-Ḥalīl ibn Aḥmed, al-Kesā'ī i njihovi učenici. Šire o tome vidjeti: Naṣṣār Ḥ., *al-Mu'ḡim al-'arabī naṣ'atuhu wa taṭawwuruhu*, str. 24-26.

stanovništva ili arapskih plemena koja su živjela u blizini nearapskog govornog područja. Nisu zapisivali leksiku plemena koja su bila u susjedstvu stanovništva Egipta, niti leksiku plemena koja su živjela u blizini sirijskog stanovništva, a iz razloga njihovog miješanja s nearapskim jezičkim zajednicama koje su živjele u Egiptu, Siriji, Iraku. Također, nije se zapisivala leksika plemena Jemena zbog njihovog miješanja sa Indijcima i Abisincima, kao i leksika istočnog dijela Arabijskog poluotoka i gradova Hidžaza jer su smatrali da se njihov jezik miješao sa jezikom nearapa. Svoj su rad isključivo bazirali na jeziku plemena koja su bila najbliža književnom jeziku, a to su Qays, Tamīm, 'Asad, Hudayl, i neki ogranci plemena Kināna i Tī' (Higāzī, 1973).⁴

Prema navodima klasičnih izvora, sakupljanje i uređivanje leksičke građe se odvijalo u tri faze. U početku je zapisivanje leksike bilo bez ikakve organizacije u njezinom uređenju i sortiranju. Nasumice su se zapisivale sve lekseme koje su se mogle čuti, a naročito one sa laganom semantikom i upotrebom. U drugoj fazi, filolozi su, od prijepisa do prijepisa i svako na sebi svojstven način, započeli klasificiranje, razvrstavanje i podjelu leksičke građe. Kod nekih od njih ona je sortirana prema temama kao što su rastinje, drveće, deve, konji, oružje, sablja, kiša.... i to u formi zasebnih studija i monografija. Tako se al-'Asma'ī (umro 213.H.) i 'Abū Zajd al-'Anšārī (umro 215.H) spominju kao osobe koje su dale najveći doprinos u ovom tematskom razvrstavanju i inkorporiranju arapske leksike. Drugi su se pak okretali džahilijskoj ili islamskoj poeziji, zapisivali je i objašnjavali njezinu

⁴ Kao osnovne razloge izbora dijalekta plemena Qurajš za književni jezik klasični i savremeni arapski lingvisti navode njegovu geografsku izoliranost sa svih strana od nearapskog stanovništva koja je bila prirodni štiti od miješanja sa strancima, zbog čega se u njega nisu interferirali pogrešni izgovori nearapa te je sačuvao cjelovitu fleksiju, usklađenost harfova sa njihovim značenjima, jasnost u artikulaciji glasova, brojne forme infinitiva i množina, bogatstvo leksike polisemijom, sinonimijom i antonimijom, kao i svoju vlastitu spremnost na kontaminaciju, reprodukciju i arabizaciju. Također smatraju da je među čistim arapskim dijalektima bio najbolji obrazac produkovanja i deriviranja riječi, kao i najbolji primjer metateze i postupka arabiziranja leksema u odnosu na sve južnoarabljanske jezike. Respektiranje jednog jezika uveliko je ovisilo od njegove starine. Ovaj dijalekt se smatra veoma starim, te su Arapi veličali i poštovali i njega i njegove govornike i: " (...) pripisivali su im zaslugu jer je Allah dž.š. Qurejše učinio stanovnicima svetog područja, čuvarima Ka'be i Njegovim namjesnicima" (Šubhī, 1989:111).

tešku leksiku, dok su pojedinci zapisivali neke posebne pojave koje su uočavali kod određenih plemena (ʿA. ʿAllām, 2004). Međutim, smatra se da su prva leksikološka istraživanja kod Arapa, koja po svojoj prirodi pripadaju ovoj fazi, bila ipak u najtješnjoj vezi sa leksikom Kurʿana o čemu svjedoči i nastojanje Ibn ʿAbbāsa (umro 68.H) da prikupi i objasni strane riječi u Kurʿanu ("غريب القرآن"). U trećoj fazi prikupljena leksika se kompilira u rječnike najrazličitijih vrsta i uređenja – fonetski, alfabetski, semantički, predmetni, enciklopedijski ... (Naṣṣār, 1988; Hiġāzī, 1973; Muḥtār, 1972), a njihov je začetnik bio al-Ḥalīl ibn Aḥmad (umro 175.H) i to preko svog monumentalnog rječnika *al-ʿAjn*.

3. PORIJEKLO I STRUKTURA ARAPSKE LEKSIKE

Arapski filolozi su na temelju opsežnih jezičkih kompariranja nastojali da osvijetle porijeklo velikog broja arapskih leksema, te su utvrdili da arapski jezik poznaje lekseme koje vode porijeklo iz prasemitskog jezika još od prije 2.500 g. p.n.e i ona se smatra njihovom osnovnom zajedničkom leksikom. Utvrđeno je, također, da postoje lekseme koje su svojstvene samo arapskom jeziku, ali ne i drugim semitskim jezicima, a koje je razvio nakon seoba semitskih zajednica. Postoji i jedna grupa leksema koja se razvila sa islamskim naukama, kao i grupa stranih leksema koje su potpuno arabizirane tako da se gubi osjećaj da su strane, pored jedne grupe leksema čiji su strani oblici još uvijek veoma prepoznatljivi (ʿA. ʿAllām, 2004).

Leksika koja je zajednička svim semitskim jezicima, ili ona koja je naročito zajednička arapskom i akadskom jeziku, kao blisko srodnom, smatra se jezičkim naslijeđem iz prvobitnog semitskog jezika i ona se uglavnom odnosi na porodicu (أب، أم، أخ، أخت، حم)، ljudsko tijelo (عین، رجل، يد، شعر، أذن، رأس)، životinje (كلب، عجل)، bilje (كُمُون، سُنْبَلَة، قَمْح، نُوم) te brojeve, tj. lekseme za oznaku brojeva od 2-10, zatim lekseme ألف، مائة. Leksema اسم je, također, starosemitska riječ koju u približno istim oblicima bilježe svi semitski jezici, zatim leksema لسان koja vodi porijeklo od najstarijih semitskih jezika i seže u period više od 1.500 godina p.n.e. U hebrejskom jeziku ona postoji u formi لسانون, a u aramejskom u formi لسانانا (Hiġāzī, 1973:211).

Filološka kompariranja su utvrdila da leksika džahilijske poezije, ili leksika arapskih rječnika i leksikona te leksika u časnom Kur'anu ne pripadaju jednom periodu. Ovi izvori, s jedne strane, kompiliraju izuzetno stare lekseme, dok s druge strane, okupljaju i najnoviju leksiku. Što se tiče njihove zajedničke leksike čiji se etimološki ekvivalenti ne nalaze u starim semitskim jezicima, arapski jezikoslovi smatraju da je ona ušla u arapski jezik ili ju je ovaj jezik razvio u periodu koji datira između seoba semitskih naroda i zapisivanja džahilijske poezije ili objave Kur'ana.

Arapski jezik ima izvrsnu moć usvajanja strane leksike i njezinog prilagođavanja svojim potrebama te se čini kao dio njegove izvorne leksike. Kao najilustrativniji primjer može poslužiti leksema *فَيْلَسُوف* koja je *grčkog* porijekla. U arapski jezik je ušla u vrijeme ekspanzije islamske civilizacije i on je iz nje razvio i druge forme kao što su: *فَيْلَسُوف، مُتَفَلِّسِف، مُفَلِّسِف، فَيْلَسُوف، مُتَفَلِّسِف، مُفَلِّسِف*. Interesantno je napomenuti da ni jedna od najfrekventnijih riječi u arapskom jeziku *لغة* nije semitskog porijekla nego da potiče od grčke riječi *logos* u istom značenju i koja je u arapski jezik ušla veoma rano. Također, utvrđeno je da u arapskom jeziku postoji veliki broj stranih aramejskih izraza i riječi. Tako se npr. smatra da davni pustinjski život nije poznao uzgoj jabuka, duda, smokve, leblebije, breskve, šljive, šipka-nara ili pistacija – *زراعة التفاح، الثوت، الجُمَّيز، الجُمَّص، الخوخ، الرُّمَّان أو الفُسْتُق*. Sigurno je da su se stanovnici pustinje sa ovom vrstom plodova mogli upoznati samo preko plodnih predjela u Siriji i Iraku koji su tada bili aramejski, a kada su postali arapski, ova leksika je sačuvana i zadržana u arapskom književnom jeziku. Tako je i leksema *باب* aramejskog porijekla (*بابا*) i u arapskom jeziku je zadržala istu semantiku kao i u aramejskom, npr. *باب الغرفة أو باب الكتاب* (Hiġāzī, 1973:213, 'A. 'Allām, 2004).

Što se tiče strukture lekseme u semitskim jezicima, ona počiva na prepoznatljivom konsonantskom principu. Korijen lekseme čine samo konsonanti koji nemaju samostalno značenje, ali u kombinaciji sa vokalima i afiksima (*ḥurūf az-zijāda*) grade osnove sa upotrebljivim oblicima i značenjima. U sastav korijena lekseme može ući bilo koji od 28 arapskih konsonantskih i to od jedan do pet u pojedini korijen. Morfološka paradigma utemeljena

je na principu razlikovanja ovih korijenih konsonanta i afiksa koji se dodaju riječi ili se iz nje elidiraju.

Najkarakterističniji korijeni su sa tri konsonanta, te je najveći broj arapskih leksema utemeljen na ovoj vrsti korijena. Po brojnost iza njih dolaze korijeni od četiri konsonanta i naposljetku, u malom broju, korijeni od pet konsonanata.⁵

U arapskom jeziku ima veoma malo (12) leksema, koje se sastoje od jednog korijenog konsonanta, ali uvijek u kombinaciji konsonant-vokal, a to su: تَ (تَ كَسَالَهُ) (Tako mi Allaha), ili se تَ može tretirati i kao stariji oblik proste pokazne zamjenice za ženski rod ذُ – تَا أَوْ يَ koji je kraćen i takav prisutan u pokaznoj zamjenici ذَ ; تَلَك (kraćeni oblik od proste pokazne zamjenice ذَا koji je primijetan u obliku ذَلك); نَ (نون التأكيد)، ةَ (أ) أَوْ هِ (هي) أَوْ هُ ، سَ، كَ، فَ، (ذلك) وَ (أخ، أم، أ، أن، إذ، أو/أي، أو). Uz izuzetak formi pokaznih zamjenica, sve druge lekseme nose samo određeno gramatičko značenje. Kada je u pitanju broj bilitera, mišljenja arapskih lingvista i orijentalista variraju, a najčešće spomenute lekseme su: بَلْ، عَن، فِي، قَدْ، كَمْ، كَيْ، لَمْ، لَوْ، لَنْ، مَدْ، مَعَ، هَلْ، هَمْ، هُوَ، هِيَ، يَدْ. Usporedne studije semitskih jezika pokazale se da je najveći broj leksema ovih jezika trokonsonantskog tipa, ali da je u početku njihovog razvoja biliteralizam bio mnogo rašireniji tip korijena nego danas. Iz ovih bilitera, u novije vrijeme su se razvile mnoge trilitere, a jedan od najvažnijih načina ovog postupka trilaterizacije je još kod starih arapskih lingvista zapažen i prepoznat kao al-'ibdāl. Sastoji se u dodavanju još jednog konsonanta prvobitnoj biliteri na bilo kojem mjestu korijenskog morfema, npr. قَطَفَ، قَطَعَ، قَطْلَ، قَطَمَ. Svi u značenju presijecanja, ubiranja (odvajanja), odsijecanja, ili شَلَقَ: شَقَّ oba u značenju rasjeći, razdvojiti, ili كَمَسَ: مَسَّ oba u značenju dodirnuti, dotaknuti (Subhī, 1989:156).

Ove uporedne studije su pokazale i da se veliki broj leksema koje se danas tretiraju kao trilitere, mogu dovesti u vezu sa prvobitnim dvokonsonantskim korijenom. Tako se za sve vrste zamjenica i većinu partikula smatra da su u osnovi bilitere, dok se

⁵ Teufik Muftić je utvrdio da se u rječniku *Lisān al-'Arab* nalazi oko 9.465 korijena od čega su 6.723 trilitere, 2.516 kvadrilitere, 185 kvinkvilitera, 12 sa jednim korijenim konsonantom, a ostalo su bilitere – oko 30. Vidjeti: T. Muftić, *Gramatika arapskog jezika*, str.155.

imenske lekseme koje se dovode u vezu sa dvokonsonantskim korijenom podijeljene u grupu imenica koje označavaju rodbinske veze s jedne strane (أب، أم، أخ، حم، ابن) i imenice koje označavaju dijelove ljudskog tijela s druge strane (يد، دم، رئة، لثة، شففة).⁶ Postoji i leksema – jedina imenica koja u osnovi ima jedan korijeni konsonant, a to je riječ فم. U svim semitskim jezicima korijen ove riječi je konsonant ف. Međutim, arapski jezik je uz ovaj konsonant razvio i duge vokale (فوك، فيك، فاك). Što se tiče konsonanta م, smatra se da je on ostatak pojave nazvane zāhira at-tamyīm, koja u nekim semitskim jezicima odgovara nunaciji iz arapskog jezika.

4. MODELI LEKSIČKOG OBOGAĆIVANJA U ARAPSKOM JEZIKU

U domenu klasične i savremene leksikologije arapski filolozi govore o četiri sljedeća modela proširivanja i obogaćivanja leksike književnog arapskog jezika: analogija (*al-qiyās*), derivacija (*al-ištiqāq*), kontaminacija (*an-naḥt*), i arabizacija (*at-ta'rib*).

Analogija je termin iz historijske i uporedne lingvistike koji se odnosi na proces regularizacije koji djeluje na izuzetne oblike u gramatici jednog jezika, a procesi "*analoškog stvaranja*" jedna su od glavnih tendencija u historijskom razvoju jezika (Kristal, 1985:25). Prema razumijevanju klasičnih arapskih lingvista analogija je" (...) osnovni princip na kojem počiva izvođenje pravila u jeziku, njegovih leksičkih formi i značenja" ('Anīs, 1978:8). Stoga je analoški metod imao glavnu ulogu u kreiranju arapskog jezika i postao je osnovna karakteristika učenja Basranske škole. Smatra se da je analogija kao lingvistički koncept

⁶ Neki filolozi zaista smatraju da su ove imenice bilitere koje su se razvile u trokonsonante i to radi paradigmatičkih usaglašavanja i kako bi postale slične najvećem broju arapskih leksema, a to su trokonsonantske lekseme. Mišljenja su da se ovaj razvoj desio u nekoliko pravaca. Jedan od njih jeste duljenje padežnog nastavka kao trećeg konsonanta ili udvajanje drugog konsonanta pri čemu je leksema مَ ovaj oblik zadržala i u književnom jeziku. Za detaljnija pojašnjenja razvojnog procesa ovih leksema vidjeti: Hiġāzī, *Ilm al-luġa al-'arabiyya*, str. 205-208. U ovom je kontekstu interesantno napomenuti da su ove studije pokazale da su svi udvojeni glagoli prvobitno bili bilitere koje je arapski jezik razvio u trokonsonante postupkom udvajanja drugog konsonanta, npr. sirjanska forma مَسْ naspram arapske مَسَّ، مَسَّ، مَسَّ i sl. (Ṣubḥī, 1989:155).

i metod u potpunosti bila utemeljena u relativno kratkom razdoblju, između 'Abdallaha ibn 'Abī 'Ishāka (umro 117.H.) i al-Ḥalīla ibn Aḥmeda, a svoj najjasniji izraz je doživio u radovima 'Abū 'Ālī al-Fārisiyya (umro 377.H.) i njegovog učenika 'Uṭmāna ibn Ğīnīja (umro 392.H.), koji je tri poglavlja svoje knjige *al-Ḥaṣā'is* posvetio analoškom principu, pokušavajući da ga utemelji kao zasebni naučni kriterij (Şubḫī, 1989).

Posebno važnu ulogu ovaj je princip imao u doba preporoda (*nahḍa*) kada je jedna grupa arapskih jezikoslovaca nastojala da ponovo oživi i modernizira arapski jezik. Smatra se da je najrevnosniji u procesu modernizacije arapskog jezika i najdosljedniji pobornik analoškog principa bio 'Abd al-Qādir al-Maġrībī (*Kitāb al-ištiqāq wa at-ta' rīb*, Kairo, 1947), koji jezik vidi kao društveni organizam čiji su rast i evolucija analogni rastu i evoluciji ljudi ili nacije. U slučaju Arapa nacija se formira na dva načina: prirodnim porastom autohtone populacije unutar arapske etničke grupe (*at-tawālud*) i asimilacijom nearapskih elemenata (*at-taġannus*) (Stetkevych, 2007:6). Na sličan način se i arapski jezik utemeljivao, razvijao se i svoj rast i razvoj nastavlja pomoću postupka deriviranja iz arapskih korijena (*al-ištiqāq*) koji je analogan prema *at-tawālud* i pomoću asimilacije stranog vokabulara (*at-ta' rīb*) što odgovara procesu *at-taġannus*.

Derivacija iz arapskih korijena (*al-ištiqāq*) je oduvijek smatrana najprirodnijim načinom razvoja arapskog jezika zbog čega je i nazvan *luġa al-ištiqāq*. Ova sposobnost izrasatnja iz vlastite osnove, podarila mu je njegovu homogenost kojom se arapski jezikoslovci i filolozi ponose i koju revnosno štite. Klasični arapski filolozi su razlikovali tri osnovne forme derivacije:

a) Jednostavna (*mala*) derivacija (*al-ištiqāq aṣ-ṣaġīr*) - jedina vrsta derivacije koja je nakon perioda oformljenja arapske gramatike ostala aktivna. Kroz historijski razvoj arapskog jezika, njezina upotreba je, u skladu sa principom analogije, bila konstantna i u prvom periodu Abasida naročito je pomogla u kreiranju novog vokabulara za praktično sve naučne oblasti koje su bile izvorno arapske ili su asimilirane. U ovoj vrsti derivacije, korijeni konsonanti se ni na koji način ne mijenjaju, nego se iz njih deriviraju ostale forme uvođenjem određenih afiksa, a kao njezin najjednostavniji primjer jeste konjugacija.

U pokušaju primjene analoške metode derivacije u savremenom leksičkom obogaćivanju, *Akademija arapskog jezika*

u *Kairu* pokušala je da definira lingvističke modele koji treba da budu opće primjenljivi za sve *neologizme*, odnosno nove riječi. U domenu imena preporučene su neki kao praktično primjenljivi morfološki obrasci, npr. obrazac فَعَالَة – sa oznakom profesije ili vrste aktivnosti, npr.... جراحة، طباعة، صِناعة، فَعْلَان – obrazac primjenljiv za neprelazne glagole kod deriviranja leksema sa oznakom kretanja, npr. ... سَيْلَان، مَوْجَان، طَيْرَان، فُعَال – za nominovanje bolesti، سُعال، زُكام، طِيَار، حَرَاح، فَعَال – za oznaku zanimanja ili neke aktivnosti، سُوق، ... obrazac فَاعِلَة - فَعَالَة – vrlo široku primjenu u kreiranju savremene leksike, npr. ... حافلة، باخرة، ...؛ سَيَّارة، دَبَّابة، حَرَاکة، ثَلَّاجَة ... a tu su i savremene lekseme koje su nastale analoškom primjenom modela koji označavaju imena oruđa مَجْهَر، : أسماء الآلة: مَفْعَل، مِفْعَال، مِفْعَلَة مِفْعَلَة مَجْهَر، مِذْيَاء، مِرْوَحَة (Stetkevych, 2007).

S obzirom na to da se veći dio neologizama nije mogao podvesti pod određene obrasce, postignut je dogovor da bi se kreiranje novog vokabulara trebalo dešavati u skladu sa tri principa koji u potpunosti ulaze u domen analoškog modela derivacije, a to su: derivacija iz postojećih korijena kao primarna derivacija, derivacija kroz približavanje starijeg vokabulara novim značenjima, ili putem semantičkih proširenja, ili kroz oživljavanja arhaičnog vokabulara kao sekundarna derivacija te kreiranje neologizama pomoću složenica, odnosno njihovog deskriptivnog parafraziranja (°A. 'Allām, 2004).

Što se tiče derivacije novih leksema iz postojećih korijena, mnogi neologizmi formalno bazirani na ovom principu mogu, također, ulaziti u kategoriju leksema kreiranih putem semantičkih proširenja (Şubhī, 1989), npr.: طباعة – klasično značenje pojma *proizvodnja mačeva* koji se danas odnosi na *umjetnost štampanja*, derivirano je iz korijenskog značenja *zapečatiti, utisnuti (pečatom)*; مَصْعَد – klasično značenje *obruč za penjaje na palmino drvo*, uz semantičko proširenje, ima značenje *lift*, osnovno značenje lekseme مِرْوَحَة – *lepeza*, semantički je prošireno na značenje *ventilator*, i sl. Veliki broj ovakvih neologizama nastaje putem participa naročito onih koji se izvode iz druge i osme glagolske vrste, npr.: ... مُدْرَج، مُوَلَّد، مُحَرِّك (motor, generator, amfiteatar); مُسْتَوَى – nivo، مَجْمَع – društvo i sl. Tu su i infinitivni neologizmi koji su, po

pravilu, semantička proširenja prije nego potpuno novi leksemi (Stetkevych, 2007:25), npr. ارتسامات - utisci, impresije; تَصَلُّبٌ - netolerantnost ; تَعَصُّبٌ - fanatizam i sl. Mnogi neologizmi pridjevskog i apstraktnog imenskog karaktera dobijaju se širokom upotrebom sufiksa – **iyy** – **yyah**, npr. شعوبية، اشتراكية، مسرحية عضوي، (komunizam, socijalizam, pozorišna predstava, organski) i sl.

Kao najčešći primjeri neologizama dobijenih semantičkim proširenjem, odnosno kroz približavanje starijeg vokabulara novim značenjima, spominju se npr. أدب – *književnost*, pored klasičnog značenja *odgoj, vaspitanje*; بيئة – *okolina*, pored klasičnog značenja *boravište, prebivalište*; قطار – *voz*, pored klasičnog značenja *kolona deva, karavan*, i sl. Neologizmi u vidu složenica su brojni, a to su npr. sve lekseme koje impliciraju riječ مركز الثقل: مركز الشرطة، مركز الثقل: (centar gravitacije, policijska stanica), ili تكييف الهواء (klimatizacija), الرواية الاستعراضية – *revija, smotra*, ili المثلى الأعلى (ideal), kao najreprezentativniji primjer neologizma dobijenog putem parafraze.⁷

b) Velika derivacija ili metateza (al-ištiqāq al-kabīr – al-qalb) - u odnosu na jednostavnu derivaciju, utjecaj ove forme na kreiranje novih leksema je neznatan. Smatra se karakteristikom srednjevjekovnih, arhaičnih formi arapskoig jezika, a danas obilježjem kolokvijalizama. Oglada se u promjeni mjesta nekog konsonanta uz zadržavanje prvobitnog značenja, npr. حَدَبٌ / حَيْدٌ (privući); لَطَمٌ / لَمَطٌ (udariti po licu); korijen ش و ب (s-miješati, pomiješati, pomutiti, poremetiti) u ovom smislu daje veliki broj izvedenica: وَشَبٌ - أَوْشَابٌ؛ وَبَشٌ - أَوْبَاشٌ؛ بَوْشٌ - أَبْوَاشٌ (gomila, gužva, masa. Naročito je karakteristična kod kvadrilitera , تَقْرَطُ / تَقْرَطُ (padati, pasti)

c) Najveća derivacija ili transformacija korijena (al-ištiqāq al-'akbar-al-'ibdāl) – ima najmanji utjecaj u kreiranju leksike savremenog arapskog jezika, a ogleda se u zamjeni jednog korijenog konsonanta drugim, naročito kod akustičko-fiziološki sličnih suglasnika, ali i kod onih koji nisu, pri čemu lekseme

⁷ O neologizmima glagolskog i imenskog porijekla šire vidjeti: J. Stetkevych, *The Modern Arabic Literary language, Lexical and Stylistic Developments*, str. 19-45.

zadržavaju isto ili donekle nijansirano značenje, npr. لَطَمَ / لَدَّمَ / لَكَمَ – svi u značenju udariti.⁸

Kontaminacija (an-naḥt) je postupak kreiranja nove lekseme pomoću izdvajanja i kombinacija određenog broja suglasnika iz nekog izraza ili sintagme od dvije ili više riječi (المشحوت), npr. حَمْدَل = الحمد لله ؛ طَلَبَق = أطال الله بقاءك (المشحوت). U domenu klasične arapske filologije ovo je bio široko prihvaćen model kreiranja novih leksema, a kao njegov najpoznatiji protagonista smatra se 'Aḥmed ibn al-Fāris (umro 395. H), autor djela *aṣ-Ṣāhibī*. U savremenoj arapskoj filologiji ubraja se u lingvističke postupke koji zadobijaju sve veći interes i pažnju (Stetkevych, 2007:49), a podijeljena je u četiri vrste: *glagolska (an-naḥt al-fi'lī)* koja podrazumijeva kreiranje glagola sa više od tri korijena konsonanta iz jedne grupe riječi koje mogu formirati kraću glagolsku ili imensku rečenicu, npr. صَبَحَلَّ = قال: صباحان الله؛ حَوْقَل: لا حولَ و لا قوَّةَ إلاَّ بالله... ; *pridjevska (an-naḥt al-waṣṣī)* kao sinteza dva leksema koja se semantički dopunjavaju, npr. صَهَلَّ + صَلَقَ = rzati+viknuti); *imenska (an-naḥt al-ismī)* koja produkuje novu imenicu kombinacijom dvije uzajamno komplementarne lekseme, npr. حُلْمُود (stijena = حَمَدَ + حَلَدَ = postati čvrst + očvrstnuti, stisnuti se); *odnosna ili pridjevska (an-naḥt an-nisbī)* kojom se označava pripadnost nekoga ili nečega nekoj školi ili pravcu, npr. دَرَعَمِيَّ (onaj koji pripada školi دار العلوم). U savremenom jeziku, najčešći pokušaji kreiranja novih leksema pomoću ovog modela vrše se uz prefiksalsnu upotrebu čestice za negiranje – لا – لأخلاقِيَّ، لأجتماعِيَّ، لاأجتماعِيَّ، لاأخلاقِيَّ.... (nedruštven, nemoralan, asimetričan, neophodan), ili upoptrebu čestice قَبْلَ , npr. قَبْتَارِيخ (prehistorija), قَبْمَنْطِقِيَّ (predloički).

Postupak usvajanja stranih riječi (at-ta'rīb) se prvobitno pojavio kao odgovor na potrebu kreiranja adekvatne moderne terminologije u nauci, književnosti i svakodnevnom životu Arapa. Iako se smatra jednim od najznačajnijih faktora koji je doprinio

⁸ Naročito iscrpne podatke o osobenostima ove dvije vrste derivacije u arapskom klasičnom jeziku daju Ş. Şubḥī, *Fī fiqh al-luġa*, str. 186-242. i I. 'Anīs, *Min 'asrār al-luġa*, str. 62-84.

značajnoj modernizaciji arapske leksike, među arapskim filozofima je od samog početka asimilacije strane leksike, postojao raskol u mišljenjima u vezi sa njezinom prirodom, funkcijom i mjestom na skali jezičkih vrijednosti (Hiġāzī, 1973). Neki od njih smatraju da je funkcija arabiziranih riječi samo privremena i da bi ih trebalo eliminirati iz jezika kada se postupkom analogije i derivacije iz arapskog korijena iznađu alternativne lekseme koje će ih moći zamijeniti. S druge strane, pak, postoji mišljenje da je asimilacija stranog vokabulara proces koji svoje korijene ima u samom porijeklu arapskog jezika, u najboljoj poeziji, pa čak i u časnom Kur'anu. Stoga, na asimilaciju ne bi trebalo gledati kao na degradaciju jezika, a arabizirane riječi bi trebalo prepoznati i tretirati kao permanentne jezičke vrijednosti ('A. 'Allām, 2004).

Stav savremene arapske lingvistike jeste da se svi strani elementi inkorporiraju u arapski leksikografski sistem, što znači da ovakvi neologizmi treba da budu modulirani i asimilirani shodno arapskim lingvističkim obrascima. Iz tog razloga, savremena arapska leksika danas bilježi potpuno arabizirane posuđenice tipa : مُنَاوَرَة (postati Amerikanac); مَسَاكِرُ (maskarada, krinka); مُنَاوَرَة (manevar); različite derivirane forme iz lekseme تَلْفِزَة (televizija), npr. تَلْفِزَة / تَلْفِزَات / إِذَاعَة تَلْفِزِيَّة itd.. S druge strane, postoje direktne inkorporacije nearapskih leksema, bez bilo kakve namjere njihove asimilacije i gramatičkih prilagođavanja, npr.: francuska leksema *retouche* – رِتُوش (retuš); engleska leksema *plastic* – بِيلاسْتِيك ; apokalipsa - آبوكالِيس (pored arapske lekseme رُؤْيَا); akademija – اَكَادِمِيَّة (pored arapske nove derivirane lekseme نِكُوتِين; مَجْمَع نِكُوتِين); i brojne druge lekseme (Stetkevych, 2007). S obzirom na njihovu brojnost, arapski gramatičari smatraju da bi proces arabizacije, i pored činjenice da se sprovodi shodno metodama i paradigmama arapskog jezika, kao i direktno interferiranje stranih leksema, trebao da teče samo do određene granice, zato što postoji opasnost da jezik počne gubiti svoj vlastiti karakter i postane jedna vrsta hibridnog jezika koji više nije čisti arapski, a istovremeno nema gramatička obilježja stranog jezika.

ZAKLJUČAK

U pogledu brojnosti i raznovrsnosti leksičke građe, arapski književni jezik se ubraja među najrazvijenije jezike svijeta.

Specifičnost njegove leksike uvjetovana je brojnim kulturnim, historijskim, vjerskim i društveno-političkim okolnostima u kojima se ona razvijala i uobličavala. Arapi su, kao oduvijek jezički osviješten i na svoj jezik ponosan narod, uspjeli sačuvati i nekoliko hiljada godina staru leksiku, zajedničku svim semitskim jezicima. Međutim, istovremeno su razvili posebne modele leksičkog obogaćivanja koji su pomogli da arapski jezik odgovori potrebama svakog vremena, ali i da ga sačuvaju od spoljnih utjecaja koji bi mogli narušiti njegovu čistu, tradicionalnu formu.

Analoški model derivacije je oduvijek smatran najprirodnijim načinom razvoja arapskog jezika i njegove leksike. Ova sposobnost izrastanja iz vlastite osnove, podarila mu je njegovu homogenost koju arapski filolozi revnosno štite. Najznačajniju ulogu u kreiranju novog vokabulara imala je jednostavna derivacija, koja je nakon uobličavanja arapske gramatike jedina ostala aktivna.

Iako se arabizacija smatra jednim od najznačajnijih faktora u modernizaciji arapske leksike, savremeni arapski filolozi smatraju da interferiranje strane leksike i njezino prilagođavanje gramatičkim obrascima arapskog jezika treba da bude prihvaćeno samo do određene granice kako arapski jezik, poznat kao jezik sinonimije i polisemije, ne bi izgubio na svojoj čistoti i tradicionalnoj lingvističkoj originalnosti.

LITERATURA

- ‘Abd al-Wāḥid, ‘A. al-Ḥamīd. (2007) *al-Kalima fī al-lisāniyāt al-ḥadītha*. Aṭ-ṭab‘a al-’ulā. Tūnis: Ṣafāqīs.
- ‘Allām, ‘A. (2004) *Fī ‘ilm al-luġa al-‘āmm*. Aṭ-ṭab‘a al-’ulā. Ġidda: Dār kanūz al-ma‘rifa.
- ’Anīs, ’I. (1978) *Min ‘asrār al-luġa*. Aṭ-ṭab‘a as-sādisa. Al-Qāhira: Maktaba al-’anġlū al-miṣriyya.
4. Bugarski, R. (1996) *Uvod u opštu lingvisatiku*. Beograd: Čigoja.
- Ḥiġāzī, M. Faḥmī. (1973) *‘Ilm al-luġa al-‘arabiyya*. Al-Kuwayt: Wikāla al-maṭbū‘āt.
- Melvinger, J. (1984) *Leksikologija*. Osijek: Pedagoški fakultet.
- Muftić, T. (1998) *Gramatika arapskoga jezika*. 1. izdanje. Sarajevo: Ministarstvo obrazovanja, nauke, kulture i sporta .
- Naṣṣār, Ḥ. (1988) *al-Mu‘ġim al-‘arabī: naṣ’atuhu wa taṭawwuruhu*. Aṭ-ṭab‘a ar-rābi‘a. Al-Qāhira: Dār Miṣr.
- As-Ṣāliḥ, Ṣ. (1979) *Dirāsāt fī fiqh al-luġa*. Aṭ-ṭab‘a aṭ-ṭāniya ‘ašara. Beyrūt: Dār al-‘ilm li al-malāyīn.

- Stetkevych, J. (2007) *The Modern Arabic Literary language: lexical and stylistic developments*. Washington D.C.: Georgetown University Press.
- Zvegnichev, V.A. (1958) *Istorija arabskogo jazykoznanija*. Moskva: Moskovskij univerzitet.

CHARACTERISTICS OF ARABIC LEXICOLOGICAL RESEARCH – HISTORICAL PERSPECTIVE AND MODERN ARABIC LANGUAGE

Mejra Softić, Ph.D.

Summary

Traditionally, lexicography and lexicology are considered to be the most developed disciplines in Arabic linguistics. During pre-Islamic period, Arabs were very concerned the the protection of the original Arabic vocabulary, and in the first centuries of an Islam expansion, the vocabulary of the literary arabic language was collected and compiled into the dictionaries of the most different kinds. The vocabulary of the modern Arabic language implies some words that are, according to their origin, common for all Semitic languages, and it sometimes dates back to 2.500.b.c. It also implies a great number of words originated from Aramaic language, as well as the words from the Indo-European languages that have been adapted to the grammatical patterns of this language. On the basis of wide philological research and comparison, it is proved that the lexis of pre-Islamic period, Arabic dictionaries and the Qur'an does not originate from the same developmental period.

Arabic vocabulary structure is based on a consonant model, that means a word root is consisted of only the consonants without their independent meaning, but if they are combined with the vowels they form a basis with useful models and defined meanings. There are four models of vocabulary expansion in Arabic language. The first one is analogy as a main tendency in historical language development; the second one is derivation from Arabic roots as a basic model of Arabic language development. This last one has its own models, and they are a simple derivation, a consonants changing place- metathesis an root-modification. The third and the fourth models are formation of compound words and assimilation of foreign words, and, because of their specific features, they have great impotrance in modern Arabic language.

Key words: lexicology, lexicography, vocabulary, word, word structure, analogy derivation, derivation from Arabic root, metathesis and assimilation of foreign words

مميزات البحوث العربية في مجال علم المفردات – المنظور

التاريخي و الوضع في اللغة العربية المعاصرة

الدكتورة مريم سوفيتيش

الخلاصة

يعدّ علم المفردات و علم المعاجم من المجالات النحوية الأكثر تقدّمًا في التراث اللغوي عند العرب. كان الاهتمام بالمحافظة على فصاحة الألفاظ الأدبية منتشرًا بين العرب في المرحلة الجاهلية و في العصور الأولى من انتشار الإسلام كانت هذه الألفاظ قد جُمعت و صُنفت في المعاجم المختلفة تضمّ اللغة العربية الفصحى الألفاظ المشتركة بين جميع اللغات السامية و التي ترجع أحيانًا إلى ما قبل سنة ٢٥٠٠ ق. م. دخل هذه اللغة عدد كبير من الألفاظ الراجعة إلى اللغة الآرامية و اللغات الهندية – الأوربية و التي تغير استخدامها و معانيها ووفقًا للنماذج النحوية في اللغة الفصحى. أوضحت المقارنات اللغوية أن الألفاظ اللغوية الواردة في الشعر الجاهلي أو في المعاجم العربية أو في القرآن الكريم ترجع من الناحية الاشتقاقية التاريخية إلى المراحل المختلفة.

يقوم بناء الألفاظ العربية على أساس الصوامت فأصل الكلمة حروف بغير معانيها المميزة لكن إذا ارتبطت بالحركات و حروف الزيادة نتجت بالموازن المختلفة المعاني و الاستخدامات. أمّا نمو المفردات في اللغة العربية فهناك أربعة طرق و هي: القياس الذي يُعتبر أنّها أساسيا في تطوّر اللغة التاريخي عموماً؛ الاشتقاق و هو طريقة أساسية في نمو اللغة العربية فله أنواع خاصة به: الاشتقاق الصغير، الاشتقاق الكبير – القلب، الاشتقاق الأكبر – الإبدال؛ النحت و التعريب اللذان يتركز اهتمام اللغويين عليهما في الوقت المعاصر بسبب مميزتهما الشكلية الدلالية.

المصطلحات الأساسية:

علم المفردات، علم المعاجم، الألفاظ، كلمة، تركيب الألفاظ، القياس، الاشتقاق، القلب، التعريب و دخول الألفاظ الأجنبية.